

ТРЕТОТО ОБИКНОВЕНО НАРОДНО СЪБРАНИЕ – ИЗБОРИ, КОНСТИТУИРАНЕ, СЪСТАВ¹

Христина Христова

THE THIRD ORDINARY NATIONAL ASSEMBLY: ELECTIONS, FORMATION, AND COMPOSITION

Hristina Hristova

Abstract: *The establishment of the so-called “powers regime,” under which the Bulgarian monarch Alexander I obtained extensive rights in state government, did not yield the results he had expected. The outlined political goals and objectives could not be achieved without amendments to the electoral law and the restoration of Parliament. The Third Ordinary National Assembly was formed as a result of general and additional two-stage elections, held under a new electoral law which contradicted the underlying principles of the Tarnovo Constitution and restricted voters’ democratic freedoms. Unlike its predecessors, this assembly was characterized by highly limited powers, a reduced number of parliamentarians who could not be deemed true representatives of the people’s will, and a majority of the Conservative Party. It went down in history as anti-constitutional.*

Keywords: *Third Ordinary National Assembly; new electoral law; elections; violations; composition.*

В началото на VI в. известният латински граматик Присциан от Кесарея (Установяването на т.нар. „режим на пълномощията“ не довежда до резултатите, очаквани от княз Александър I и лидерите на Консервативната партия. Сформирането на нови институции, съсредоточаването на властта главно в ръцете на монарха, както и гоненията срещу либералите водят до съществени промени във вътрешнополитическата обстановка. Въпреки всички мерки кризата на режима се задълбочава. Последвалата външна намеса от страна на руската дипломация и делегираните от нея чиновници и военни затрудняват реализирането на набелязаните цели и задачи. Възниква необходимост от промяна в изборителния закон и от

¹ Статията е подготвена по проект „Парламентарният корпус на България – персонални, политически и социални аспекти (1879 – 2022 г.)“, финансиран от Фонд „Научни изследвания“ по договор № КП-06-Н70/7 от 13.12.2022 г.

възстановяване на парламента. Руските генерали очакват по този начин да наложат своите виждания за железопътния въпрос, за положението на руските офицери в българската армия и като цяло руското влияние да бъде доминантно при разрешаването на икономическите и политическите проблеми на Княжеството. От друга страна, монархът и консерваторите имат амбицията Третото обикновено народно събрание да бъде компетентна и отговорна институция в рамките на режима, чрез която да налагат своята политика на руските генерали.

Целта на настоящата статия е да представи малко известни и неизвестни факти, свързани с избирането, конституирането и състава на Третото обикновено народно събрание. Историографският преглед на многобройните научни изследвания, свързани с режима на пълномощията, показва, че авторите, които отделят специално внимание на Събранието, са сравнително малко. Сред тях са: М. Палангурски, Т. Галунов, Г. Тодоров, И. Димитров, С. Радев, Ж. Назърска и др. [**Палангурски, М. 2007; Галунов, Т. 2010; Тодоров, Г. 1991; Димитров, И. 1972, Радев, С. 1973; Назърска, Ж. 1999a**]. Ценен източник на информация са публикуваните спомени, мемоари и дневници на политически и обществени дейци [**Стоилов, К. 1996; Иречек, К. 1995; Икономов, Т. 1973; Ганчев, Д. 1983**], стенографските дневници на Народното събрание и периодичният печат от 1882 – 1883 г. Сведения се откриват и в някои поселищни проучвания [**Райкински, И. 2002.; Денчев, В. 1998; Георгиев, Б. и др. 2019**]. Направената през 1882 г. промяна в изборителния закон, свързана с отнемане на правото на Народното събрание да проверява изборните резултати и допуснатите нарушения, е причина да не се отразява информация по този въпрос в стенографските дневници от заседанията на Третото ОНС. Това поражда редица затруднения при реконструирането на изборните резултати. По тази причина изследователят на първите избори за народни представители в Княжеството Михаил Сарафов пише: „Не искам да разглеждам по-тънко тоя закон, нито подробностите за самите избори според него, защото статистическите данни по съставянето на III Об. Нар. Събрание липсват...” [**Сарафов, М. 1885, с. 31**].

В края на юни 1882 г. правителството на ген. Л. Соболев е готово с проекта за нов изборителен закон. В него намират място част от принципите, залегнали във „Временните правила за избиране членове на Държавния съвет“ [**Държавен вестник**, бр. 76, 17 окт. 1881]. Законът е изработен в духа на идеите на д-р К. Стоилов, представени в Мемоара му от 11 юни 1882 г. до княз Александър I. Според д-р Стоилов преките избори са най-несъвършеното средство за формирането на едно представителство и изработването на нов изборителен закон е от първостепенно значение. Той смята, че правителството ще съумее да изпълни програмата си само със съдействието на парламента, който трябва да се произнесе за изме-

нение на Конституцията. За целта е необходимо да се употребят всички законни средства, за да се избере листата на кандидатите от Консервативната партия, да се намали броят на чиновниците и внимателно да се подберат хора, на които може да се гласува доверие [ЦДА, ф. 600К, оп. 3, а.е. 383, л. 79–108]. През първата половина на юли законопроекът е подписан от премиера ген. Л. Соболев, след което получава одобрение от княза. Гр. Начович го внася за разглеждане в Държавния съвет от името на правителството. Несъгласие изразява единствено председателят на съвета Т. Икономов. Според него „... този закон не ще бъде друго освен въпиющо нарушение на конституционния порядък...“. В знак на протест той подава оставка на 18 юли [Икономов, Т. 1973, с. 327–330].

Новият избирателен закон е приет от Държавния съвет на 14 август 1882 г. и е утвърден с Указ № 580 от 25 август. За първи път в единна система са обхванати всички видове избори (за сформирание на изборни учреждения в страната) и съществуващите до момента три нормативни акта, които регламентират провеждането им. Въвежда се двустепенна система на гласоподаване, мотивирана с краткия политически живот на нацията и с липсата на опит в държавните дела. Броят на народните представители се намалява на 56 – по един на околия, независимо от това колко е голяма и колко избиратели има в нея. По-големите по население окръжия не получават представителство, отговарящо на броя на избирателите им. Избираеми са само тези, които живеят в окръга или притежават имот там. Единствено министрите могат да бъдат избирани навсякъде. Въвеждат се имуществен и образователен ценз. Не могат да бъдат избираеми военнослужещите, чиновниците от всички ведомства и съдиите. Единствените администратори, които могат да бъдат избирани във всички окръжия, са министрите на служба. Пасивно право губят учителите и свещениците – основният либерален контингент от местни водачи и лидери на партията с възможности за пряко влияние върху избирателя. Избирателните бюра вече не се избират, а се назначават. Мандатът на парламента се увеличава на 6 години. Председателят и подпредседателите на Народното събрание се назначават от княза. Законът отнема правото на Събранието да проверява изборите. В доклада на временно управляващия Министерството на вътрешните дела Димитър Агура до княз Александър I се разяснява, че за да се избегне превръщането на Народното събрание в „място за политически борби и частни интереси“, проверките на всички избирателни действия се възлагат на „едно висше и независимо учреждение“, каквото е Върховният касационен съд (ВКС) [Държавен вестник, бр. 103, 8 септ. 1882; Палангурски, М. 2007, с. 29, 35, 89, 90, 233].

Целта на приетия закон е да ограничи достъпа на либералите до Народното събрание и другите изборни учреждения, да осигури консер-

ваторско мнозинство в тях и съответно доминираща роля на Консервативната партия в държавното управление. Сериозният му недостатък е, че противоречи на основните постановки и духа на Търновската конституция. От своя страна д-р К. Стоилов приема закона като успех и смята, че с него „властта ще бъде дадена на истински способната за управление класа, а тази класа е всецяло на страната на консервативното направление“ [Димитров, И. 1964, с. 348; Стоилов, К. 1996, с. 275]. Силно поляризираното отношение на политическите партии към закона поставя началото на предизборната борба далеч преди формалното насрочване на изборите за Трето ОНС. На 21 август в София, на събрание на либералите, законът е охарактеризиран като нарушение на Конституцията и Манифеста от 1 юли 1881 г., а предстоящото народно събрание като „пародия“ на народното представителство. Взето е решение Либералната партия да не участва в предстоящите избори и да не издига свои кандидати, за да сваля от себе си всяка отговорност за бъдещите дела на Народното събрание. На 21 септември 1882 г. Драган Цанков изпраща от Враца „Отворено писмо“ към българските избиратели, което е публикувано на страниците на либералния печат. В него той призовава гражданите да отидат до мястото на гласуване не за да упражнят правото си на вот, а за да подпишат прошение до княза, в което да го молят за отмяна на новия изборителен закон и за възстановяване на стария [Димитров, И. 1964, с. 352; Стоянов, И. 1989, с. 109; Народний глас, бр. 330, 2 окт. 1882].

В средата на септември 1882 г. д-р К. Стоилов е натоварен от княза със задачата да изготви консерваторската листа на бъдещите народни представители. Той бърза да мобилизира привържениците на Консервативната партия за спечелване на изборите, защото в съперничеството с руските генерали до голяма степен разчита на помощта на парламента: „... Най-главното нещо сега е – пише той в Дневника си – да имаме добри избори... Чрез Народното събрание могат да се подобрят много работите. Руските министри ще може тогава да се поставят на мястото им, а нашите ще спечелят своето значение, защото ще се види каква поддръжка имат“. По заповед на княза ген. Соболев дава обещание, че няма да се меси в изборите, като предоставя на управляващата партия пълна свобода на действие.

Консерваторите разгръщат мащабна агитационна дейност. Наред с печатната пропаганда на страниците на в. „Български глас“ се разпращат агитатори в различни краища на Княжеството. В предизборната борба се включват и министрите Гр. Начович и Д. Греков, както и други представители на режима, заемащи държавни и административни служби, сред които членове на Държавния съвет, окръжни управители и др. Навсякъде говорят в защита на новия изборителен закон и за необходимостта от промяна на Търновската конституция поради несъвършенствата ѝ. За-

браните в избирателния закон, които не позволяват агитации от страна на длъжностните лица, не се оказват пречка за тях и те активно обикалят страната на служебни разноски и пледират за победа на „техните“ кандидати. В ход влизат всички средства, целящи да осигурят благоприятен изход на изборите, като умело се прикрива поредната министерска криза. Правителството взема мерки, за да си осигури успех. То има на разположение целия административен апарат, „пречистен напоследък и от последните люде, в ревността на които мислеше, че има причини да се съмнява. От изпитани люде е съставен днес целия чиновнически персонал, а Народното събрание ще бъде съставено от хора предани на правителството“ [Стоилов, К. 1996, с. 272, 274, 277; Иречек, К. 1995, с. 229, 243; Марица, бр. 435, 2 ноем. 1882; бр. 440, 11 ноем. 1882; Народний глас, бр. 343, 17 ноем. 1882].

По подобие на кампанията за подготовка на изборите за Велико народно събрание през 1881 г. Гр. Начович предприема „агитационна обиколка“ из Източна България. При посещенията си във Варна той се среща с хаджи Мехмед Али (член на Държавния съвет), д-р М. Цачев, митрополит Симеон, Т. Джебаров, Н. Божинов (околийски началник на Варна) и мюфтията Ибрахим за обсъждане на предизборната тактика. Стремешт е да се спечелят основно гласовете на мюсюлманите, а за да се привлече българското население, се разгласява, че правителството е „заделило сумата от 100 000 франка за работи в района на пристанище Варна“. Изготвена е и листата, като за кандидати са „нагласени“ митрополит Симеон, варненският мюфтия Ибрахим Ибиш ефенди, Бояджи Георги от Добрич, Тестеджи Мустафа от Провадия и министър Гр. Начович. Оттогава започва „усилена непрекъсната агитация, особено в окръжието, за да се изберат тези правителствени кандидати“. Повечето чужди наблюдатели твърдят, че при тази кампания турците „могат да се смятат за проводници на неутрална политическа линия въпреки приятелството си с консерваторите“ и че вече се съобразяват с напътствията на вакъфския комисар в София Нихад паша да изпълняват не политически поръчки, а „желанията на Портата“. Според предварителните прогнози на Жозеф Арен, френския вицеконсул във Варна, очаква се консерваторите да спечелят много места в Парламента. Дипломатът е на мнение, че във Варненско окръжие ще победят привържениците на правителството, а в Плевенско, Търновско и Русенско надмощие ще имат тези, които не одобряват настоящата политика и не могат да простят на княза, че нарушава Конституцията, в която се е заклел [Димитров, И. 1972, с. 60; Славянин, бр. 43, 4 дек. 1882; Денчев, В. 1998, с. 212–214; Славянин, бр. 43, 4 дек. 1882; Назърска, Ж. 1999а, с. 214].

Липсата на единство във възгледите и действията на либералите в Княжеството по отношение на изборите за Трето ОНС се превръща в пречка за изграждането на определена партийна стратегия. Някои от лидерите призовават последователите си да се борят за възстановяване на стария избирателен закон, а други – да се бойкотираат изборите. Тази тактика не се приема от всички либерали. Като алтернатива се предлага Народната партия да вземе „най-живо участие в избирателната борба и да си пробие път в Народното събрание“. Всичко това налага либералите по места да действат според своите разбирания [Стоянов, Ив. 1989, с. 108–109; **Народний глас**, бр. 340, 6 ноем. 1882].

С Указ № 725/ 28.10.1882 г. на основание на пълномощията, дадени от Свищовското Велико народно събрание, и съгласно чл. 99 от Избирателния закон на 21 ноември се свикват първостепенните избиратели за избирането на гласни, а седмица по-късно се свикват гласните, за да изберат представители за ОНС. Дават се уверения, че изборите ще се извършат по най-безпристрастен начин – без намеса от страна на правителството, без официално влияние и без насилие. Според предварителните изчисления, които Д. Агура прави в своя доклад до княза, ако се пресметне приблизително, че всички първоначални избиратели в Княжеството възлизат до 400 000 души се получават средно 8000 гласни за цялата страна или по около 666 гласни на окръжие. Съгласно статистическите данни, събрани чрез окръжните управители, в цялото Княжество са съставени 8000 купа, като броят на всички избиратели не е определен с точност, защото „куповете не са сформирани от определено число избиратели, а според големината на общината“ [Държавен вестник, бр. 103, 8 септ. 1882; бр. 124, 30 окт. 1882; **Марица**, бр. 443, 30 ноем. 1882].

Сведенията за протичането на изборите за гласни и за резултатите от тях в различните краища на Княжеството са оскъдни и фрагментарни. Актуалната информация в периодичния печат се публикува с няколко дни закъснение. Една от причините за това е, че правителството забранява да се приемат и изпращат от пощенските служители телеграми, съдържащи на които е свързано с изборите. В столицата, където са „верните синове на пълномощията“, на 20 ноември градското общинско управление, в нарушение на чл. 25 от Избирателния закон², унищожава първото разпределение на 53-те избирателни купа (всеки от по 50 ду-

² Според чл. 25 от Избирателния закон кметът на населеното място трябва да оповести на видно място или чрез местната преса състава на куповете, названията им и особения знак, с който са обозначени, часа и мястото на събирането им най-късно до 8 дни преди провеждането на изборите [Държавен вестник, бр. 103, 8 септ. 1882].

ши)³, като го заменя с ново, в което названията им и включените в тях избиратели са променени, т.е. образуват се 53 нови купа⁴. Тази внезапна промяна става причина за големи неуредици в изборния ден. Наред с това по разпореждане на градоначалника въоръжени конни драгуни кръстосват из градските улици и около местата на избирателните купове по време на гласуването. Има сведения за извършени неправомерни арести на либерални дейци и на обикновени граждани. Това всява страх у мнозина от избирателите, които се прибират по домовете си, без да упражнят правото си на глас. Лошото време също се явява причина за сравнително ниската избирателна активност на столичани. За гласни са избрани либерали, консерватори и неутрални. В Габрово изборите не се състоят. По-голямата част от населението отказва да гласува по новия избирателен закон. В много населени места „главните агитатори и проповедници“ на либералите вземат участие в изборите и дори са избирани за „старши на куповете“ и за гласни, без да откажат. Според информацията, публикувана в периодичния печат, само 110 от 8000 купа в Княжеството не са гласоподавали, 60 са се въздържали заради лошото време и неразбиране на закона за изборите, а 50 са се отказали да упражнят избирателното си право [**Марица**, бр. 442, 26 ноем. 1882; бр. 443, 30 ноем. 1882; бр. 445, 7 дек. 1882; **Народний глас**, бр. 346, 27 ноем. 1882].

Седмица по-късно (на 28 ноември) гласните се събират, за да дадат своя вот за народни представители. В София 624 гласни трябва да изберат осем депутати. Изборните резултати са в полза на либералите. Избрани са Н. Сукнаров и М. Балабанов, но срещу избора на втория има представен протест и не е известно „ще ли стане депутат или не“. Кандидатите са повече от 100 и по тази причина не могат да съберат необходимия брой гласове. До повторно гласуване не се стига, защото гласните трябва да се свикат с княжески указ за избирането на останалите шестима софийски народни представители. Неспечелилите обвиняват правителството заради въоръжените драгуни, „като че столицата се намираше в обсадно положение“. Ген. Соболев не спазва обещанието си да не допуска намеса на органите на властта. „В деня на изборите – пише А. Головин – драгуните с викове и махане на ногайките (казашки камшици) се разхождаха из столичните улици с цел да внушат страх на избирателите. Обаче при всички тези полицейски натиск в София са били избрани либерали“. Като

³ Постановление № 4 на софийския градски кмет от 13 ноември 1882 г. [**Български глас**, бр. 87, 13 ноем. 1882; **Марица**, бр. 440, 11 ноем. 1882.]

⁴ Според чл. 22 и чл. 24 всеки куп се съставя от избиратели на съответната махала и по реда на къщите в нея, носи названието на махалата или на улицата, на която живеят избирателите, и се бележи с особен знак – буква или цифра [**Държавен вестник**, бр. 103, 8 септ. 1882].

цяло изборите „са станали нередовно“ и не са окончателни [**Зорница**, бр. 49, 7 дек. 1882; **Марица**, бр. 444, 3 дек. 1882; **Головин, А.** 1897, с. 245].

Във Варненското окръжие, което се състои от пет околии, трябва да бъдат избрани петима депутати. На 28 ноември 1882 г. гласуват 314 от общо 443 гласни – представители на населението от Варна, Балчик, Добрич, Провадия и Ново село. Новият закон предвижда съставът на избирателното бюро да не се избира измежду гласоподавателите, а да се назначава, което предоставя възможност цялата процедура да се контролира чрез доверени на правителството хора. За председател е назначен главният секретар на окръжното управление, а членове са лица от административния съвет. Окръжният управител Т. Джебаров взема активно участие в избирателния процес с „явни увещания дори в самата избирателна зала“. Гласните се оплакват от явната агитация в полза на правителствените кандидати и констатира редица нарушения, включително и раздаването на готови, предварително написани бюлетини. Опитите им да подадат своите „протестации“ до избирателното бюро са осуетени. След преброяване на гласовете се констатира, че повече от половината гласни не са дали своя вот за „препоръчаните кандидати“ и че в разрез със закона гласуването се повтаря, а пощенските служители са предупреждени да спират телеграмите, свързани с изборите. Бюрото прогласява за законно избрани депутати Т. Мустафа, Лазар Дуков, Кр. Мирски, министър Гр. Начович и варненския мюфтия. С повече гласове от Начович се оказва Димитър Попов – дългогодишен учител в Добрич, с. Язъбей (дн. с. Паскалево) и др., но бюрото го отхвърля [**Славянин**, бр. 43, 4 дек. 1882; **Денчев, Б.** 1998, с. 214].

В Силистренско окръжие са избрани трима депутати – Хафуз Билял, Идризоглу Ахмед и Осман бей. Те оглавяват листата на либералите, които не се ползват с особена популярност в този регион. В свое писмо до М. Балабанов А. Тихчев пише, че „за да се изберат от нашия окръг все турци за депутати, това беше по инициатива на нашите тук... и защото друг начин за действие в полза на нашата партия тука беше немислим“. Тези резултати потвърждават предположението на Ж. Назърска, че мюсюлманите вече използват българските партии за собствените си цели [**Български глас**, бр. 98, 23 дек. 1882; **Назърска, Ж.** 1999а, с. 214]. В Шумен – третия по големина град в Княжеството, на 28 ноември са избрани петима народни представители от Консервативната партия. Наред с митрополит Симеон Варненско-Преславски, мандати получават и четиримата мюсюлмани Есад ефенди, Кесим Зааде Мехмед (Ахмед) ефенди, Хюсеин ефенди и Рашид Абдулах [**Български глас**, бр. 92, 1 дек. 1882].

На 28 ноември 1882 г. врачанските гласни заявяват, че са се събрали не за да упражнят правото си на глас, а за да протестираат против новия избирателен закон, за което са упълномощени от своите съграждани.

Съставен е протокол. По-късно на същия ден избирателното бюро и 45 консерватори се оттеглят в окръжното управление, където „приключват избора“ и съставят нов протокол. Според него за народни представители са избрани следните консерватори: министър Гр. Начович, Атанас Минчов, хаджи Вандо Бобошевски и Костаки Анков. В знак на протест либералите изпращат за София депутация от 22 души, която да уведоми министър-председателя за начина на провеждане на изборите. Тя стига до Орханийско, където е посрещната от „особени драгуни“ и е върната назад [Райкински, И. 2002, с. 82; Марица, бр. 445, 7 дек. 1882].

В Плевен изборите не се провеждат. От събралите се 423 гласни 330 заявяват, че няма да гласуват за народни представители, а ще протестираат против избирателния закон. На следващия ден (29 ноември) е оповестено, че по заповед на ген. Соболев гласните трябва да се съберат отново и да гласуват. В противен случай ще бъдат наказани и глобени. „До това време твърде малко гласни бяха си отишли – пише в. „Славянин“, – но при всички тичания на околийските началници, едва се натикаха в окръжния съд 39 помаци с чердженцата си на рамо и 17 селяни сплашени и слисани, и с тях въпреки даже новия закон произведоха избори, които дадоха тези резултати: генерал Соболев, Васил Шишков, Петър Мецов и един помак-ага Молла Юсуф“ [Народний глас, бр. 348, 4 дек. 1882; Марица, бр. 444, 3 дек. 1882; Славянин, бр. 43, 4 дек. 1882; бр. 44, 8 дек. 1882]. В Севлиево окръжие изборите се провеждат на следващия ден. В Русе много от гласните не желаят да упражнят своя вот, а подготвят протест срещу избирателния закон. В Кюстендил има случаи на арестувани от драгуните граждани заради събирания по къщите в навечерието на изборите, както и на агитация от страна на околийските началници [Славянин, бр. 42, 1 дек. 1882]. За нарушения по време на изборите са изпратени десетки заявления от различни краища на страната до министъра на вътрешните дела и председател на Министерския съвет ген. Соболев, които остават без последствия.

Резултатите от изборите за народни представители са предизвес-тени и не са изненада за никого. Консерваторите се подготвят старателно за тази своя победа, а липсата на единство във възгледите и действията на Либералната партия ги улеснява да си осигурят мнозинство в парламента. Управляващите използват капацитета на цялата държавна власт, а кандидати на правителството са избрани почти навсякъде. При проследяване на целия избирателен процес се констатира, че са допуснати редица нарушения: агитация и вмешателство на администрацията; неправомерни арести на мирни граждани и опозиционни дейци; фалшифициране на протоколите от изборите; принуждаване на избиратели да гласуват за правителствените кандидати; избиране на хора, които не отговарят на изискванията за избираемост в закона; поставяне на пощите

в услуга на управляващите по време на изборите и др. Много от представителите на режима активно обикалят страната на служебни разноски и агитират за „техните кандидати“.

Съдействието на властите и полицейските мерки спомагат консерваторите да спечелят убедително мнозинство. За подобни действия по време на изборите за Първо и Второ ОНС либералите са заклеявявани на страниците на периодичния печат, а самият д-р К. Стоилов ги определя като „мръсна шарлатания“. За да оправдае нарушението на Конституцията с новия избиращия закон, правителството твърди, че Свищовското ВНС е оставило на княза „да се погрижи за тези избори, както и за другите... без никакви ограничения“. Управляващите и княз Александър I постигат целта си да дадат характер на бъдещото събрание – такъв, какъвто има Държавният съвет, т.е. да го направят съвършено зависимо и по избор, и по права от държавния глава [Галунов, Т. 2010, с. 129; Тодоров, Г. 1991, с. 80, 105].

С Указ № 832/29.11.1882 г. на 8 декември в София се свиква Третото ОНС. Още преди откриването на първата му редовна сесия ВКС започва проверка на резултатите от изборите съгласно чл. 102 от Избиращия закон. На 7 декември в свое публично заседание и при огромен интерес съдът разглежда подаденото от 92-ма гласни заявление против избора на представители в Софийски окръг. На основание на събраните доказателства се произнася, че тези избори са станали в нарушение на „цял ред статии“ от избиращия закон. Установено е, че протоколът, съставен от „Сукнаров и сие“, а не от избиращото бюро, не е писан по време на самите избори, а на другия ден. В него не е отразено как са протекли изборите, не са записани отправените до бюрото заявления, както и решенията, които е дало то. След „показаните от прокурора неправилности“ Върховният касационен съд касира изборите, а столицата остава без свои представители в парламента [Държавен вестник, бр. 137, 30 ноем. 1882; бр. 139, 4 дек. 1882; Български глас, бр. 94, дек. 1882].

Парламентът започва своята работа в намален състав. Вместо 56 депутати са 47 (осем са касирани, а Гр. Начович е избран на две места). За разлика от предходните обикновени народни събрания, в Третото преобладават консерваторите и присъствието на представители на турското население е силно изразено (21 %)⁵. Този факт дава повод на К. Иречек да запише в своя Дневник, че събранието изглежда като „вилает-меджлис: турски аги, двама турски хеками, един деспот-ефенди, няколко чорбаджии и купчина селяни...“ [Иречек, К. 1995, с. 250]. Турците получават най-много мандати в Шуменско, Силистренско, Русенско и Варненско окръжие (между 33 и 100%).

⁵ За сравнение, във Второто ОНС те са 11%. [Назърска, Ж. 1999б, с. 15].

Съставът на Народното събрание е разнороден. Наред с известните политически лидери и фигури от национална величина (Гр. Начович, д-р Г. Вълкович, Д. Греков, д-р Минчо Цачев, митрополит Симеон Варненско-Преславски, хаджи Вандо Бобошевски, Д. Анев и др.) има и такива със силно изразено местно значение. Част от тези депутати участва и в преходни състави на Събранието, а друга попада в парламента за първи път. Сред избраните са няколко министри, председатели на общински и окръжни народни съвети, кметове, търговци, едри земевладелци, юристи, лекари, духовни лица – добре образовани и активни участници в обществено-политическия и икономическия живот на страната. В спомените си Добри Ганчев пише: „Учители между народните представители току-речи няма. Те са либерали, не попаднаха в Събранието.... преобладават търговци, заможни селяни и 3–4 души адвокати...” [Ганчев, Д. 1983, с. 204].

Депутатите полагат клетва, още на първото заседание, че ще пазят „свято и неотклонно“ не Конституцията, а пълномощията, дадени на княза от Великото народно събрание в Свищов. Същите тези пълномощия силно ограничават правомощията на Народното събрание и водят до промени в Правилника за вътрешния му ред. По време на дискусиите за неговото съдържание се налага схващането, че парламентът има само съвестелни функции в държавното устройство на страната и не може да контролира правителството. Той може да се произнася само върху онези закони, които се отнасят до бюджета, до финансови въпроси, до заеми и най-вече върху закони и законопроекти, свързани с международните отношения. Всичко това се оказва несъвместимо с убежденията на варненския представител Кръстьо Мирски, който „намира за противосъвестно“ да продължава да бъде народен представител в това събрание и подава оставка. Кюстендилският народен представител Алекси Караманов също декларира, че се оттегля от парламента, тъй като е свикан в нарушение на Търновската конституция. След като Гр. Начович, който е избран за народен представител от Врачанско и от Варненско окръжие, заявява своето решение да се откаже от избора във Варна, с което овакантява още едно място, в парламентарната зала остават 45 народни представители [Дневници на III ОНС, 1883а, с 3, 4, 18–47, 91, 92].

Междувременно Върховният касационен съд разглежда на свои публични заседания заявления на гласни против избора на представители от Варненско и Силистренско окръжие. На 15 декември съдът отказва да касира изборите в Търново. Без последствия остават и заявленията на гласните от Врачанско, Плевенско, Видинско, Разградско и Шуменско окръжие. На 18 декември е касиран мандата на Варненския мюфтия, като неговото място се заема от Димитър Попов. На основание чл. 102 от Избирателния закон и свое Определение № 297/ 21.12.1882 г. ВКС касира избора на силистренските народни представители Хафуз Билял, Идризоглу

Ахмед и Осман бей поради нарушаването на седем от членовете на избирателния закон, свързани с бюлетините, дейността на бюрото и съставения от него протокол. Поради неспазване на чл. 96, буква „д“, според който за народни представители не могат да бъдат избирани учители и свещеници, на 28 декември съдът касира избора на представителите от Шуменското окръжие Есад ефенди и Кесим Зааде Мехмед ефенди. Никой не поставя под съмнение законността на избора на ген. Соболев, който като руски поданик не притежава избирателни права и е в нарушение на чл. 2 от закона [**Дневници** на III ОНС: I сесия, кн. I, 1883, с 92, 93, 100–101, 170–171, 202–203; **Държавен вестник**, бр. 141, 11 дек. 1882; бр. 144, 18 дек. 1882; бр. 145, 21 дек. 1882; бр. 146, 23 дек. 1882].

В края на декември 1882 г. съставът на Народното събрание е редуциран до 40 души. Без свои представители в парламента се оказва и Силистренското окръжие освен Софийското. Според чл. 98, в случай че останат 10 вакантни места, се провеждат допълнителни избори. Князът обаче не пристъпва към задвижването на подобна процедура. За избори не настояват и останалите институции. Месец след откриването на сесията на парламента се установява, че има петима народни представители, които все още не са положили клетва, в т.ч. председателят на Събранието митрополит Симеон, министрите д-р Г. Вълкович и Д. Начович, П. Мецов и Д. Попов [**Дневници** на III ОНС, 1883а, с 251, 253]. Този пропуск също е подминат без последствия. През януари 1883 г. д-р Г. Вълкович, министър на външните дела и изповеданията, подава оставка (Указ № 25/14.01.1883 г.) и е назначен за председател на Държавния съвет. В този случай той губи правото си да бъде народен представител и овакантява още едно място в парламента.

Първата сесия на Третото ОНС е закрыта на 13 февруари 1883 г. С Указ № 536/ 22.07.1883 г. съгласно чл. 98 от Избирателния закон се насрочват избори за попълване на свободните места в Народното събрание. На 14 август в шест окръжия (София, Кюстендил, Разград, Варна, Шумен и Силистра) се свикват първостепенните избиратели, а на 21 август – гласните, които да изберат допълнителни представители за ОНС, както следва: по осем за Софийско окръжие, по един за Кюстендилско и Разградско, по двама за Варненско и Шуменско и по трима за Силистренско. Откриването на обикновената сесия на Събранието е насрочено за 2 септември [**Държавен вестник**, бр. 79, 23 юли 1883].

В началото на август 1883 г. започват агитациите за предстоящите избори. Либералите са призвани да се включат активно в предизборната борба, а консерваторите, както през късната есен на 1882 г., отново разпращат свои агитатори в населените места, в които допълнително ще се избират народни представители. С помощта на генералите министри либералите постигат голям изборен успех. В столицата са избрани: Дра-

ган Цанков, Марко Балабанов, Илия Вълчев, д-р К. Помянов, Никола Сукнаров, хаджи Мано Стоянов, д-р Яков Геров и д-р Асен Шишманов. Във Варна гласовете се разделят между Добри Списаревски (ЛП) и варненския окръжен мюфтия Ибрахим Ибиш Хафуз Ефенди (КП). В Кюстендил е избран Тодор Иванчов (ЛП), в Силистра Иванчо Минчов (ЛП), Хасан бей (ЛП) и Хафуз Билял (ЛП), в Шумен Тодор Янев и Ахмед Кесим Зааде (КП), в Разград Тахир ефенди Ахмедов (КП) [**Славянин**, бр. 19, 23 авг. 1883; бр. 21, 27 авг. 1883; **Марица**, бр. 518, 26 авг. 1883; **Съзнание**, бр. 20–21, 29 авг. 1883; **Народний глас**, бр. 424, 31 авг. 1883].

На 27 август 1883 г. в Държавен вестник е обнародван Указ № 692/25.08.1883 г., с който обикновената сесия на Третото ОНС се отлага, а Събранието се свиква на 3 септември на извънредна сесия за разрешаването на два въпроса – ратификация на договора с Австро-Унгария, Турция и Сърбия, подписан във Виена от представителите на българското правителство за изграждане на железопътна линия на територията на Княжеството, която да свърже отоманските линии със сръбските, и одобрение на договора, сключен между Княжеството и Русия за т.нар. окупационен дълг – задължения, наложени от Берлинския трактат. На 4 септември 1883 г. тържествено е открита извънредната сесия на Третото ОНС. Два дни по-късно княз Александър I възстановява Търновската конституция с манифест и приканва настоящото събрание, на което обръща извънредната сесия в обикновена – законодателна, да се произнесе върху измененията, които трябва да се направят в основния закон [**Държавен вестник**, бр. 92, 27 авг. 1883; бр. 95, 6 септ. 1883; бр. 96, 8 септ. 1883].

Допълнителните избори не променят съществено състава на Събранието. Болшинството остава същото – „надъхано с ония страсти, вражди и възгледи, които прояви в първата сесия и които го компрометираха...“ [**Народний глас**, бр. 425, 3 септ. 1883]. В публични заседания на 3, 6, 9 и 16 септември 1883 г. Върховният касационен съд разглежда делата по заявления срещу избора на някои народни представители. Всички те са оставени без последствия с изключение на софийския представител д-р А. Шишманов, който е касиран с мотива, че е в нарушение на чл. 14–17 от Избирателния закон [**Държавен вестник**, бр. 96, 8 септ. 1883; **Дневници** на третото ОНС, 1883б, с. 3].

На 7 септември 1883 г. министрите от кабинета на ген. Соболев подават оставка. Назначено е ново правителство начело с Др. Цанков, което в своя Декларация оповестява, че настоящото Народно събрание ще действа и ще има сила, докато се събере ВНС, което да прегледа Търновската конституция. В този промеждутък от време Събранието ще се управлява по новия избирателен закон по отношение на състава си и по Конституцията относно правата и действията си. Правителството предлага на народните представители да положат клетва според установената в

Конституцията форма. Преди заминаването си от Княжеството ген. Соболев подава оставка като народен представител. В пленарната зала остават 54 депутати, трима от които са министри. През декември съставът на Третото ОНС отново търпи промени. По време на 31-вото заседание софийските представители Никола Сукнаров и Илия Вълчев подават оставка. Те протестират срещу действията на правителството и решенията на Народното събрание [**Държавен вестник**, бр. 97, 10 септ. 1883; **Дневници** на III ОНС, 1883б, с. 13, 69; **Дневници** на III ОНС, 1884, с. 270, 271; **Съзнание**, бр. 50–51, 17 дек. 1883].

Третото ОНС приключва своята дейност и е разпуснато на 25 декември 1883 г. Реформата с новия изборителен закон не успява да изпълни основната си задача – създаване на по-компетентен парламент, а избраните народни представители не могат да бъдат считани за истински изразители на волята на населението по численост и начин на избиране. Липсата на единство във възгледите на Либералната партия по отношение на изборите, проведени в края на ноември 1882 г., и действията на ген. Л. Соболев, целящи спечелването на княза за руската политика, спомагат за осигуряване на мнозинство на консерваторите в парламента. Управляващите постигат целта си да направят Третото ОНС зависимо от държавната власт и по избор и по права, но с ограничаването на демократичните свободи при изборите, с намаляването броя на депутатите и с обезсилването на парламента потъпкват установения конституционен ред. Неслучайно Третото ОНС остава известно в историята като „пълномощенско“ и „антиконституционно“.

ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES

Архивни източници и непериодичен печат / Archival Sources and Periodicals

ЦДА – Централен държавен архив, фонд 600К. [Tsentralen darzhaven arhiv, fond 600K].

Български глас, 1882, 1883. [Balgarski glas 1882, 1883.]

Държавен вестник, 1882, 1883. [Darzhaven vestnik 1882, 1883.]

Зорница, 1882. [Zornitsa, 1882.]

Марица, 1882, 1883. [Maritsa, 1882, 1883.]

Народний глас, 1882, 1883. [Narodniy glas, 1882, 1883.]

Славянин, 1882, 1883. [Slavyanin, 1882, 1883.]

Съзнание, 1883. [Saznanie, 1883.]

Публикации / Publications

Галунов, Т. 2010 – Тодор Галунов. Мажоритарната система и парламентарните избори в България (от възстановяването на българската държав-

ност до началото на деветдесетте години на XIX век). Велико Търново: Фабер, 2010. [Todor Galunov, Mazhoritarnata sistema i parlamentarnite izbori v Bulgaria (ot vazstanovyavaneto na balgarskata darzhavnost do nachaloto na dvadesette godini na XIX vek). Veliko Tarnovo: Faber, 2010.]

Ганчев, Д. 1983 – Добри Ганчев. Спомени за княжеското време. София: Издателство на Отечествения фронт, 1983. [Dobri Ganchev. Spomeni za knyazheskoto vreme. Sofia: Izdatelstvo na Otechestvenia front, 1983.]

Георгиев, Б. и др. 2019 – Бисер Георгиев и др. История на Шумен. Велико Търново: Ивис, 2019. [Biser Georgiev et all. Istoria na Shumen. Veliko Tarnovo: Ivis, 2019.]

Головин, А. 1897 – Александър Головин. Княз Александър I Българский (1879 – 1886). Варна: Печатница Н. Петров, 1897. [Aleksandar Golovin. Knyaz Aleksandar I Balgarskiy (1879 – 1886). Varna: Pechatnitsa N. Petrov, 1897.]

Денчев, Б. 1998 – Борислав Денчев. Варна след Освобождението. Едно закъсняло възраждане на българщината. София: Анубис, 1998. [Borislav Denchev. Varna sled Osvobozhdenieto. Edno zakasyalo vazrazhdane na balgarshtinata. Sofia: Anubis, 1998.]

Димитров, И. 1964 – Илчо Димитров. Режимът на пълномощията и борбата против него (1881 – 1883). – Годишник на Софийския университет. Идеологически катедри. Том LVIII, София, 1964. [Ilcho Dimitrov. Rezhimat na palnomoshtiyata i borbata protiv nego (1881 – 1883). – Godishnik na Sofiyskia universitet. Ideologicheski katedri. Tom LVIII, Sofia, 1964, 348.]

Димитров, И. 1972 – Илчо Димитров. Князът, конституцията и народът. София: Издателство на ОФ, 1972. [Ilcho Dimitrov. Knyazat, konstitutsiyata i narodat. Sofia: Izdatelstvo na OF, 1972.]

Дневници на III ОНС, 1883а – Дневници на Третото обикновено народно събрание. Стенографски протоколи: Първа сесия (отворена на 10 дек. 1882 г. – закрыта на 13 февр. 1883 г.), кн. I (засед. I-XXXVII от 10 дек. 1882 г. до 9 февр. 1883 г.). София: Държавна печатница, 1883. [Dnevniitsi na Tretoto obiknoveno narodno sabranie. Stenografski protokoli: Parva sesia (otvorena na 10 dek. 1882 g. – zakrita na 13 fevr. 1883 g.), kn. I (zased. I-XXXVII ot 10 dek. 1882 g. do 9 fevr. 1883 g.). Sofia: Darzhavna pechatnitsa, 1883.]

Дневници на III ОНС, 1883б – Дневници на Третото обикновено народно събрание. Стенографски протоколи: Втора сесия (отворена на 4 септ. – закрыта на 25 дек. 1883 г.), кн. I (засед. I-XVI от 4 до 27 септ. 1883 г.). София: Държавна печатница, 1883. [Dnevniitsi na Tretoto obiknoveno narodno sabranie. Stenografski protokoli: Vtora sesia (otvorena na 4 sept. – zakrita na 25 dek. 1883 g.), kn. I (zased. I-XVI ot 4 do 27 sept. 1883 g.). Sofia: Darzhavna pechatnitsa, 1883.]

Дневници на III ОНС, 1884 – Дневници на Третото обикновено народно събрание. Стенографски протоколи: Втора сесия (отворена на 4 септ. – закрыта на 25 дек. 1883 г.), кн. II (засед. XVII-XXXIII от 14 ноем. до 14 дек. 1883 г.). София: Държавна печатница, 1884. [Dnevniitsi na Tretoto obiknoveno narodno sabranie. Stenografski protokoli: Vtora sesia (otvorena na 4 sept. – zakrita na 25 dek. 1883 g.), kn. II (zased. XVII-XXXIII ot 14 noem. do 14 dek. 1883 g.). Sofia: Darzhavna pechatnitsa, 1884.]

Икономов, Т. 1973 – Тодор Икономов. Мемоари. София: Български писател, 1973. [Todor Ikonov. Memoari. Sofia: Balgarski pisatel, 1973.]

Иречек, К. 1995 – Константин Иречек. Български дневник. Т. II. София: Академично издателство „Проф. Марин Дринов“, 1995. [Konstantin Irechek. Balgarski dnevnik. T. II. Sofia: Akademichno izdatelstvo „Prof. Marin Drinov“, 1995.]

Назърска, Ж. 1999а – Българската държава и нейните малцинства 1879 – 1885. София: Лик, 1999. [Nazarska, Zh. Balgarskata darzhava i neynite maltsinstva 1879 – 1885. Sofia: Lik, 1999.]

Назърска, Ж. 1999б – Етническите и религиозните малцинства в Българския парламент (1879 – 1885). – Исторически преглед, LV (1999), кн. 1–2. [Nazarska, Zh. Etnicheskite i religioznite maltsinstva v Balgarskia parlament (1879 – 1885). – Istoricheski pregled, LV (1999), kn. 1–2.]

Палангурски, М. 2007 – Милко Палангурски. Избирателната система в България (1879 – 1911 г.), Велико Търново: Университетско издателство „Св. св. Кирил и Методий“, 2007. [Milko Palangurski. Izbiratelnata sistema v Bulgaria (1879 – 1911) g. Veliko Tarnovo: Universitetsko izdatelstvo „Sv. sv. Kiril i Metodiy“, 2007.]

Радев, С. 1973 – Симеон Радев. Строителите на съвременна България. Т. I, София: Български писател, 1973. [Simeon Radev. Stroitelite na savremenna Bulgaria. T. I, Sofia: Balgarski pisatel, 1973.]

Райкински, И. 2002 – Иван Райкински. Врачанският край от Освобождението до прага на XX век: Политически живот. Враца: РИМХГ, 2002. [Ivan Raykinski. Vrachanskiyat kray ot Osvobozhdenieto do praga na XX vek: Politicheski zhivot. Vratsa: RIMHG, 2002.]

Сарафов, М. 1885 – Михаил Сарафов. Нашите легислативни избори. – Периодическо списание на Българското книжовно дружество в Средец, IV (1885), кн. 16. [Mihail Sarafov. Nashite legislativni izbori. – Periodichesko spisanie na Balgarskoto knizhovno druzhestvo v Sredets, IV (1885), kn. 16.]

Стоилов, К. 1996 – Константин Стоилов. Дневник. Част I. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 1996. [Konstantin Stoilov. Dnevnik. Chast I. Sofia: Universitetsko izdatelstvo „Sv. Kliment Ohridski“, 1996.]

Стоянов, И. 1989 – Иван Стоянов. Либералната партия в Княжество България 1879 – 1886. София: Наука и изкуство, 1989. [Ivan Stoyanov. Liberalnata partia v Knyazhestvo Bulgaria 1879 – 1886. Sofia: Nauka i izkustvo, 1989.]

Тодоров, Г. 1991 – Горан Тодоров. Временно отменяне и възстановяване на конституцията в Княжество България (1881 – 1883). София: Издателство на БАН, 1991. [Goran Todorov. Vremenno otmenyane i vazstanovyavane na konstitutsiyata v Knyazhestvo Bulgaria (1881 – 1883). Sofia: Izdatelstvo na BAN, 1991.]